

Carl Splinter
Studentnummer: 3504115
Geschiedenis cursusjaar 2012-2013
College: Onderzoekseminar III “Goede tijden, slechte tijden”
Docent: A. Van Steensel
Onderwerp: paper
Datum: 20-02-2013
Aantal woorden totaal 10720

De Utrechtse Arme­n­zorg in een eeuw van religieuze omwenteling

De ontwikkeling van de armen­zorg in
Utrecht vanaf de reformatie
van 1578 tot 1675.

Inhoud

Inleiding	2
Hoofdstuk 1. De bronnen.	7
Hoofdstuk 2 Wat ging er aan vooraf.	8
Hoofdstuk 3 Armenzorg.	10
* Stadsaalmoezenierskamer.	12
* 'Ware armen'.	13
* Broederschappen.	15
Hoofdstuk 4 Het Utrechtse Gildeswezen.	17
* Gildesbussen.	18
* Knechts en diensters.	21
* Knechtsbussen.	22
Hoofdstuk 5 Religieuze perikelen in het 17 ^e eeuwse Utrecht.	24
* De katholieken en de Stadsaalmoezenierskamer.	27
* De Orthodoxe factie.	28
Conclusies	31
Historiografie	33
Bibliografie, Literatuurlijst	34

Inleiding

Op 27 juli 1674 meende het stadsbestuur van Utrecht dat zij de Stadsaalmoezenierskamer moest opheffen. Zij besloot dat de uitdelingen per 1 september daaropvolgend gestaakt moesten worden.¹ Herhaaldelijk had de Stadsaalmoezenierskamer financieringsproblemen tijdens de Franse bezettingsjaren omdat ze met de opbrengsten uit collectes, giften uit de burgerij en speciale heffingen haar taak voor de armen niet adequaat kon invullen. Feitelijk werd de Stadsaalmoezenierskamer failliet verklaard.² De gemeentekas moest volgens het door stadhouder Willem III ingestelde nieuwe stadsbestuur in 1674 echter absoluut ontzien worden. Het nieuwe stadsbestuur was benoemd nadat in april 1674 het oude bestuur van zijn functie was ontheven vanwege haar, in de ogen van de Staten Generaal, dubieuze opstelling in de jaren 1672 en 1673. Zowel bij de capitulatie als gedurende de Franse bezettingstijd stelde het stadsbestuur zich zeer buigzaam op ten opzichte van de Fransen. Ook in de ogen van de orthodoxe calvinisten in Utrecht onder leiding van Gisbertus Voetius (1589-1676) diende het oude bestuur te verdwijnen. Het bestuur was ook volgens Voetius c.s. veel te buigzaam voor de katholieken en andere gelovigen. Met de nieuwe aanstelling kregen zij hun politiek gelijk.³

Het besluit tot opheffing van de Stadsaalmoezenierskamer was nog maar nauwelijks gevallen of enkele dagen voor de stopzetting van de bedeling sloeg de Tempeest toe. Op 1 augustus 1674 trok er over de Nederlanden een overdonderende tornado die vanaf Brussel tot Texel een spoor van vernielingen achterliet. Provincie en stad Utrecht werden tussen halfacht en half negen 's-avonds getroffen. De stad bleek, alsof de ellende nog niet groot genoeg was, één van de zwaarst geruïneerde plaatsen te zijn.⁴ De Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant, no. 31, den 4 Augusti anno 1674

¹ H.J.W. Verhey, *300 jaar aalmoezenierszorg. Geschiedenis van de Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam 1974) 13.

² R. de Kam, *'Voor den armen alhier'; De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen* (Utrecht, 1998) 12.

³ J.E.A.L. Struyck, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1971) 237.

⁴ Struyck, *Utrecht*, 233; J. Buisman, *Duizend Jaar Weer, Wind en Water in de Lage Landen, deel 4, 1575-1675*, A.F.V. van Engelen (red.) (Franeker, 2000) 671-677.

schreef er op 1 augustus uitvoerig over.⁵ De ravage was enorm: de Dom en andere kerken, overheids- en bedrijfsgebouwen, woningen en straatverlichting raakten zwaar beschadigd. Vele bomen werden gekortwiek of ontworteld. De stad lag zelfs zodanig in puin dat een eeuw later het puin mede door de verzwakte financiële positie van de stad nog niet geheel was weggeruimd.⁶

Afbeelding 1 ⁷

Catalogus van de tentoonstelling in 1974 van het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van de 300 jarige herdenking van de verwoestingen.

Bouwkundig zwaar gehavend en financieel uitgekleed gingen de Utrechters de winter van 1674-1675 tegemoet, die gelukkig mild bleek te zijn terwijl de oorlog met de Fransen op afstand bleef.⁸

De situatie voor de Utrechters en met name voor de armen die een groot deel van de bevolking omvatten, was in die maanden uitermate slecht. Het wegvallen van de bedeling door de Stadsaalmoezenierskamer moet velen tot wanhoop hebben gedreven. Immers de diaconie van de stad was slechts gericht op haar eigen gereformeerde geloofsgenoten terwijl de bedeling vanuit andere instanties door de crisis tot een minimum was teruggelopen. Dit gold voor de katholieken en ook voor andere niet gereformeerden onder de gehele groep van de armen. Ook de vele verarmde gilden en de grote aantallen knechts die geen bussen vanuit hun gildes kenden, konden nog moeilijk aanspraak maken op enige steun.

⁵ 1 Augustus 1674 De Dom in Puin (Utrecht 1974) 6-7.

⁶ Verhey, 300 jaar aalmoezenierszorg, 14-15.

⁷ De Dom in Puin, 8.

⁸ Buisman, Duizend Jaar Weer, 680.

Het komt bevreemdend over dat juist tijdens die zware jaren de Stadsaalmoezenierskamer wegviel. Het oude stadsbestuur met de regenten uit een gesloten klasse had zich in de jaren ervoor maar beperkt ingespannen om de problemen rond kamer de op te lossen.⁹ Van het nieuwe stadsbestuur met een meer orthodox calvinistische signatuur zou verwacht mogen worden dat de aandacht voor de armen groter zou zijn. Zij koos echter voor de stelling dat de zorg voor de armen primair gelegd moest worden bij de kerkelijke organisaties. Iedere gezindte dienden haar 'eigen armen' te helpen. Het vangnet van de Utrechtse zorg en hulpverlening in de 17^e eeuw was reeds gedurende de Franse bezetting ernstig verzwakt maar was opengescheurd met het wegvallen van de Stadsaalmoezenierskamer. Van het stadsbestuur was weinig te verwachten. Het lijkt erop dat de calvinistische religie en daarbij vooral de door Voetius gepredikte orthodoxe visie in de Nadere Reformatie met de daarin gewenste Christelijke heilstaat enigszins ingevuld ging worden.

De religieuze strijd in de eeuw voorafgaand aan deze situatie heeft ontegenzeggelijk veel invloed gehad op de ontwikkeling van de stad Utrecht. De ontwikkeling van een centrum van katholieke religiositeit met een grote wereldlijke macht naar een stad waar de orthodoxe calvinisten een dominante invloed hadden verworven laat dit zien. De positie van de orthodoxe gemeenschap zowel binnen het verband van calvinistische kerken, de gilden, de schutterij en armenzorg heeft zich uitermate sterk ontwikkeld. Dit gold niet alleen voor de heersende functies binnen die instituten maar eveneens in getalsmatige zin.

De vragen die zich bij de situatie rond 1670 opdringen zijn:
Hoe zag de uitgebreide armenzorg er in Utrecht uit? Welke instituties kende ze en in hoeverre konden de minder bedeelde mensen onder de gilden met hun knechts en diensters terugvallen op hun eigen instituties van zieken- en armenbussen?

In de tweede plaats is het van belang te bezien om hoeveel mensen het gaat die eventueel op onderlinge onderstand konden terugvallen en hoeveel er gedwongen zijn op andere wijze hun problemen te ondervangen.

⁹ D.E.A. Faber en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit (1618-1747)', in: R.E. de Bruin, P.d. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma, J.E.A.L. Struick (ed.) *"Een paradijs vol weelde"*; *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 250-313, 282; J.H. Adriani, *Mededelingen van den Armenraad te Utrecht IX, De Stads-Aalmoezenierskamer te Utrecht (1628-1928)* (,1928) 28.

Het derde centrale aspect dat zich in dit geheel opdringt is in hoeverre de religieuze tweespalt tussen de calvinisten en de katholieken van invloed is geweest op de ontwikkeling van de armenzorg?

In de volgende hoofdstukken zal ik daarom eerst stilstaan bij de bronnen die ik nader bestudeerd heb. Vervolgens zal ik nader stilstaan bij de gebeurtenissen die kort voor de opheffing van de Stadsaalmoezenierkamer zich hebben voorgedaan die van invloed waren op de situatie van Utrecht. In hoofdstuk 3 zal ik de ontwikkeling trachten te schetsen van de armenzorg zoals deze zich vanaf de reformatie in Utrecht heeft voorgedaan. Naast de bedeling door de kerk zal ook stilgestaan worden bij instituten als de broederschappen en het aspect van de 'ware armen'. In het volgende hoofdstuk worden de ontwikkelingen van de gilden en knechtsgilden behandeld hierbij zal vooral stil gestaan worden bij de omvang van de organisaties in relatie met de bussen. De perikelen rond de religie die zich in Utrecht in de jaren tussen 1578 en 1674 zullen in hoofdstuk 5 vooral aan de orde komen waarbij positie van de orthodoxe calvinisten en hun voorman Voetius nader besproken wordt.

Tot slot zal ik trachten in het deel conclusies een samenvattend geheel de uit de tekst naar voren gekomen gevolgtrekkingen helder te maken.

Hoofdstuk 1

De Bronnen

Om deze vragen te beantwoorden heb ik gebruik gemaakt van primaire bronnen uit het Gemeentelijk Utrechts Archief (GUA). Tevens heb ik gebruik gemaakt van de bronnen die door de verschillende medewerkers van het archief in de loop der tijd als samenvattingen zijn opgesteld. Met name de door archivaris van de GUA Fz. Muller in de periode 1874 tot 1918 opgestelde inventarisaties over de gilden, de broederschap, de Stadsaalmoezenierskamer en de Nood Armenhulp zijn daarbij van belang geweest. Als secundaire bronnen waren de volgende publicaties van belang geweest om inzicht te verkrijgen in de maatschappelijke verhoudingen in stad.

De dissertatie van L. Bogaers *Aards, betrokken en zelfbewust*, over katholiek Utrecht is in deze van groot nut gebleken. Door haar brede en diepgaande studie over Middeleeuws Utrecht en de eerste eeuw daaropvolgend is een aantal aspecten helder neergezet om de verhoudingen in Utrecht tijdens de 17^e eeuw goed te kunnen plaatsen.

Voor de bestudering van de demografische ontwikkeling in de stad en de positie van de gildes zijn de studies van R. Rommes *Oost, west, Utrecht best?* over de migratie in die periode, van N. Slokker *Ruggegraat van de stad*, van E. Timmer *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland* en van S. Bos *“Uyt liefde tot malcander”* over het gildeswezen van groot nut geweest.

De publicaties van R. de Bruin van *Aalmoes tot AOW* over de armenzorg in de stad, en met name van J. Adriani *De Stads-Aalmoezenierskamer te Utrecht (1628-1928)* zijn verhelderend geweest. De jubileum publicatie van H. Verhey *300 jaar Aalmoezenierszorg* over de Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer in Utrecht heeft eveneens bijgedragen aan het inzicht over de verhoudingen tussen de verschillende gezindten. Wat dit laatste betreft zijn de algemene geschiedenis beschrijvingen over de stad en de provincie informatief maar met name het boek *Vervreemding en Verzoening* van C. Augustijn en E. Honée (red.) gaf daar een extra dimensie aan.

Ter vergelijking met de ontwikkelingen in andere steden zijn de studies gebruikt van H. Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost* over de situatie in Zwolle en van A. Vos *Burgers, broeders en Bazen* die de verhoudingen in 's-Hertogenbosch beschreef.

Hoofdstuk 2

Wat ging er aan vooraf?

In juni van het rampjaar 1672 rukte het Franse leger naar Utrecht op terwijl de Staatse troepen van de toen pas nieuw benoemde stadhouder Willem III in geen velden of wegen te zien waren. Er ontstond paniek in de stad. Een aantal vooraanstaande lieden, waaronder leden vanuit de Vroedschap en hun families zagen kans om met hun hele hebben en houden de stad te ontluchten. Zonder slag of stoot accepteerden de achterblijvers de voorwaarden van de capitulatie en konden de Fransen onder leiding van Zonnekoning Lodewijk XIV (1638-1715) Utrecht binnen trekken.¹⁰ Vanaf dat moment werd er door het Franse leger in Utrecht en omstreken flink huisgehouden. Naast allerlei bejegeningen die zij moesten ondergaan, werden de inwoners van de stad gedwongen de kosten voor de huisvesting en voeding van het ingekwartierde Fransen leger voor haar rekening te nemen. Tevens diende Utrecht omvangrijke bedragen aan losgeld en brandschattingen aan de Franse bezetters te betalen. Na hun vertrek in november 1673, afgedwongen door het oprukkende Staatse leger nam het Franse leger nog eens een enorm bedrag aan losgeld mee. Ze gijzelden eveneens een aantal vooraanstaande burgers om er zeker van te zijn dat zij later nog een fors bedrag konden ontvangen. Met deze laatste betaling zou het totaal om meer dan fl 600.000,- gaan.¹¹ De stad en de inwoners, waren door dit alles op de rand van bankroet gebracht. Velen zoals een aantal kunstschilders gingen failliet.¹²

De komst van de Staatse troepen onder leiding van de stadhouder prins Willem III van Oranje direct na het vertrek van de Fransen bracht echter geen soelaas. Ook werd de stad Utrecht opnieuw belast door het als garnizoensstad te bestempelen. Daardoor verslechterde de koopkracht nog verder en alle inwoners voelden het dagelijks aan den lijve. De werkeloosheid groeide en de armoede greep steeds verder om zich heen; velen zagen zich gedwongen de stad te verlaten. De armen en bedeeden die in betere tijden de touwtjes al niet of nauwelijks aan elkaar konden knopen, zagen hun bestaan nog verder

¹⁰ J.A. Lynn, *The Wars of Louis XIV 1667-1714* (Harlow, 1999) 113-118

¹¹ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 292-293.

¹² M.J Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700* (Den Haag, 1994) 199-200.

afbrokkelen. Dat gold zowel voor de mensen met nauwelijks of geen inkomen als voor de gegoede burgers die door de Fransen opgelegde zogeheten *taux* belastingen fors hadden moeten interen op hun bezittingen.¹³ Kortom kommer en kwel met diepe vernederingen waren alom aan de orde. Vernederingen die de stad tijdens de Franse bezetting moest ondergaan maar ook de vernederingen opgelegd door de Staten Generaal van de Republiek. De Staten Generaal was van mening dat Utrecht verraad had gepleegd met de snelle capitulatie aan Lodewijk XIV. De Staten van Utrecht moesten diep door het stof om weer als volwaardig lid van de Unie geaccepteerd te worden. De stad kwam in feite onder curatele terwijl stadhouder Willem III allerlei volmachten naar zich toe kon trekken.¹⁴ De financiële lasten bemoeilijkten ernstig het herstel van de zwaar aangeslagen stad. De vroedschap wendde zich daarom reeds kort na het vertrek van de Fransen tot Willem III met het verzoek voor steun om ‘gantsch erbarmelijcke ende bijnae inreparabele toestant van de desolate stadt’ het hoofd te beiden.¹⁵ Op aanwijzing van volgelingen van de stadhouder werd in juni 1674 een lijst van financiële maatregelen opgesteld. ‘Dat men Aelmosenierskamer behoorde af te schaffen, ofte aen de Diaconye te wijsen, of ider syn eygen armen te laten bedeelelen’ was er een onderdeel van. De Stadsaalmoezenierskamer was al in de aanloop naar 1672 voor het stadsbestuur meer en meer een last geworden.¹⁶ Dat werd er niet minder om tijdens de Franse bezetting en gedurende de strenge winter van 1674, waarbij de Zuiderzee tot aan april dicht lag en de scheepvaart volstrekt geblokkeerd was. De aanvoer van voedsel en brandstof was nagenoeg geblokkeerd. De Utrechtse burgermeester Cornelis Booth (1605-1678) schreef er op 20 maart 1674 over:

‘Martij 10. De koude is sedert 14 dagen uytermate vehement geweest, ende den brand schrikkelijk duur, so dat men voor 3 á 4 torven een stuyver moet betalen, een ordinaris talhout 1½ stuyver, een eyckenbosjen 6 stuyvers ...’.¹⁷

¹³ Faber en Rommes, ‘Op weg naar stabiliteit’ 293.

¹⁴ Ibidem, 293.

¹⁵ Verhey, *Roomsch-Katholieke Aalmoezenierskamer*, 13.

¹⁶ Adriani, *De Stads-Aalmoezenierskamer*, 28.

¹⁷ Buisman, *Duizend Jaar Weer*, 669.

De kosten van levensonderhoud rezen de pan uit wat voor vele Utrechters niet op te brengen was. Met als gevolg een verder verzwakte bevolking waarbij epidemieën zoals de pest die tussen 1673 en 1677 heerste, de kans kregen.¹⁸ De bevolking liep mede hierdoor en door de vlucht van velen terug van 33.500 in 1670 naar 29.000 in 1690.¹⁹

Hoofdstuk 3

Armenzorg

De armenzorg in Utrecht leek met de opheffing van de Stadsaalmoezenierskamer terug te keren naar de verhoudingen van vóór 1628. In die tijd en in de vijf decennia daarvoor was de gereformeerde kerk als de diaconie de belangrijkste verstrekker van zorg voor 'huiszittenden' geweest. De Armen Noodhulp die reeds in 1496 was opgericht om uit de rente van een anonieme geefster armen de winter van turf te voorzien, was door allerlei giften in de zestiende eeuw uitgegroeid tot een ander belangrijk instituut van armenzorg. De Noodhulp kwamen in beeld als de hulp van familie, vrienden of burens onvoldoende mogelijkheden bood en was als zodanig onderdeel van een breed systeem van de bedeling in Utrecht.²⁰ Vele instellingen, vooral vanuit particulier initiatief zowel met kerkelijke banden als met een meer seculiere inslag, waren actief om te trachten de noden van de omvangrijke groep van armen te ledigen. Veel van de armenzorg instellingen zijn vóór 1580 opgericht en vele instituten bestonden nog tot ver na de Gouden Eeuw. De Armen Noodhulp werd bijvoorbeeld opgeheven in 1817. Nadat in 1578 de hervormde gemeente in Utrecht naar buiten kon treden werd de diaconie vrijwel direct opgericht. De verhoudingen in de stad Utrecht waren voorgoed gewijzigd en de katholieken hadden hun dominante positie verloren. Na onderlinge enigszins religieus gekleurde strijd binnen de hervormde gemeenten kreeg de diaconie in 1586 zijn bestuursvorm. In 1595 verkreeg het vervolgens vanuit het stadsbestuur een ordonnantie voor een aangepaste werkwijze. In de ordonnantie was vastgelegd dat het bestuur in plaats van uit acht voortaan uit twaalf diakenen en een diakene-boekhouder

¹⁸ A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer (1528-1618)' in: R.E. de Bruin, P.d. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma, J.E.A.L. Struick (ed.) *"Een paradijs vol weelde"; Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 190-249, 201.

¹⁹ R.N.J. Rommes, *Oost, west, Utrecht best? : driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-beg 19e eeuw)* (Amsterdam, 1989) 29-32.

²⁰ L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust: De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht 1300-1600* (Utrecht, 2008) 81-85, 539; Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 274.

zou moeten bestaan. Ondanks dat de diaconie toen voorstander was om alleen de eigen armen te bedelen zou zij voortaan de zorg van een veel groter aantal armen op zich moeten nemen. Het percentage gereformeerden in de stad Utrecht zou rond 1580 maximaal 10% bedragen.²¹ Het aantal armen dat de nieuwe gereformeerde religie aanhing was beperkt zodat het voor de gereformeerde diaconie ook wel voordeel had deze zorg op te pakken: het winnen van 'zieltjes' werd er door gemakkelijker.²² Andere armen werden door andere instanties zoals door de H. Geest en Armen Noodhulp opgevangen. Armen die minder dan vier jaar in Utrecht vertoefden konden voor bedeling buitengesloten worden. Een restrictie die al snel naar zes jaar en in 1654 onder druk van de economische malaise naar acht jaar werd opgetrokken.²³ De diaconie kreeg tevens tot taak om de vele bedelaars en arme passanten op te vangen en zou ze de zorg van verlaten kinderen en wezen op haar moeten nemen.

Ondanks de omvangrijke middelen die de diaconie na 1588 ter beschikking had, ontstond er een groeiend geldgebrek. Het stedelijk bestuur trachtte de problemen rond 1600 op te lossen door voor de grotere instellingen een beurs op te richten.²⁴ Volgens het stadsbestuur zou er voldoende geld zijn als het maar op de juiste wijze beheerd zou worden. Hulp zou alleen verstrekt moeten worden aan diegenen die er werkelijk recht op hadden. Het plan heeft het niet gehaald ondermeer door de terughoudende opstelling van de katholieken. Maar ook niet vanwege de groei van de bevolking en het daaraan verbonden uitdijende armenprobleem, de bedeling was verre van voldoende.²⁵ Een groot deel van de Utrechtse bevolking zou van tijd tot tijd zelfs permanent onder armoedegrens leven.²⁶ En vanwege het, volgens Bogaers vermeende, wanbeleid dat de regenten voerden.²⁷ Dit laatste zal zeker aan de orde geweest kunnen zijn. Een belangrijk deel van het kapitaal van de diaconie, onder andere verworven uit de geconfisqueerde goederen van de erfenis van de katholieke kerk, was namelijk in rook opgegaan. Het is echter de vraag of dit in de jaren 20 van de 17^e eeuw nog zo was. De

²¹ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 224.

²² Adriani, *De Stads-Aalmoezenierskamer*, 8-9; De Bruin, *Van Aalmoes*, 42.

²³ Adriani, *De Stads-Aalmoezenierskamer*, 18.

²⁴ Bogaers, *Aards, betrokken*, 565-566.

²⁵; N.Slokker, *Ruggengraat van de stad: De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam, 2010) 171; R. Rommes, *Utrecht best?*, 21.

²⁶ Bogaers, *Aards, betrokken*, 554-559. (zij gebruikte hierbij tevens gegevens van Lis en Soly.)

²⁷ Ibidem, 566.

oorlog met Spanje eiste nog steeds zijn tol. De jaren twintig van de zeventiende eeuw met de strenge winters van 1623 en 1624 en de directe Spaanse dreiging brachten grote delen van de Utrechtse bevolking in ernstige financiële problemen. Ondervoeding en vatbaarheid voor epidemieën zoals de pest die in die jaren in Utrecht heerste, lagen voor velen op de loer. De diaconie moest bijspringen terwijl de inkomsten uit collectes, giften en dergelijke daalden door de crisis. De diakenen zagen zich meer en meer gedwongen om de tekorten zelf, vaak via persoonlijke leningen, op te vangen. Het door hen gevoerde wanbeleid zou dus in hun eigen vlees hebben gesneden. Een dergelijke regentenfunctie was dan ook steeds minder aantrekkelijk waardoor het bestuur van de diaconie in gevaar kwam.

Stadsaalmoezenierskamer

De omvangrijke taak kon de diaconie uiteindelijk niet volhouden. De diaconie zag zich gedwongen om bij het stadsbestuur voor steun aan te kloppen. Ondanks dat door het stadsbestuur in 1627 besloten werd dat de wezen en verlaten kinderen voortaan door de in 1619 opgerichte Ambachtskamer zouden worden opgevangen, bood dit voor de diaconie onvoldoende soelaas.²⁸ Het stadbestuur zag zich vervolgens in 1628 genoodzaakt om voor de zorg van niet gereformeerde armen een Stadsaalmoezenierskamer op te richten. De gereformeerde diaconie zou voortaan alleen haar 'eigen' armen dienen te verzorgen. Ook in het bestuur van deze nieuwe kamer kreeg de gereformeerde kerk een belangrijke positie: acht gereformeerden zouden naast acht rooms-katholieken deze kamer besturen. Het reilen en zeilen van de Stadsaalmoezenierskamer werd door een vanuit de vroedschap aangesteld lid gecontroleerd die tevens de financiën beheerde.²⁹ De stad zou voor de inkomsten zorgen waarbij er naast collectes, speciale heffingen en de giften vanuit de rijkere gereformeerden ook gerekend werd op steun van de beter gesitueerde rooms-katholieken.

Van het begin af aan had de kamer ook te kampen met tekort aan inkomsten en moest het bestuur zich in allerlei bochten wringen om aan geld te komen. De vroedschap bood de kamer een helpende hand met onder andere het aan de gildes opleggen van de

²⁸ R. de Bruin, e.a., *Van Aalmoes tot AOW: Zes eeuwen ouderenzorg in een Nederlandse stad* (Utrecht, 1996) 70.

²⁹ Faber en Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', 274.

'twaalfde penning' een armenbelasting op hun vaak uitbundige maaltijden. De zelfstandigheid van de kamer kwam hierdoor echter steeds meer onderdruk te staan en werd feitelijk teniet gedaan door het besluit van de Vroedschap in 1660 waarin werd vastgelegd dat naast twee commissarissen uit de vroedschap ook de boekhouder door haar werd aangesteld.³⁰ Het heeft niet echt mogen baten want tot aan de Franse tijd waren er allerlei tekorten en zag de Vroedschap zich herhaaldelijk gedwongen om de tekorten bij te passen.³¹

Naast de gereformeerde diaconie en de Stadsaalmoezenierskamer richtten ook de Utrechtse armenpotten van vier parochiekerken zoals de Buurkerk zich op huiszittende armen. Vanuit de Middeleeuwen waren deze reeds ontstaan en na de reformatie doorgezet. Tevens kende Utrecht fondsen zoals de Armen Noodhulp die eveneens in natura uitdelingen verstrekten. Gasthuizen zoals het Bartholomeusgasthuis en het Laurensghasthuis eveneens opgericht in de tijd voor de hervorming gaven steun en onderdak aan armen en ouderen mannen en vrouwen. Fundaties veelal gefinancierd uit met name erfelingen van rijke vaak katholieke Utrechtse, waren eveneens actief om nooddriftige Utrechtse op te vangen.³² Terwijl in de jaren tachtig van de 16^e eeuw het aantal instituten dat 'cameren' beheerden meer dan 21 bedroeg en dat in totaal meer dan 250 bedden omvatte, daalde dit aantal bedden in de volgende eeuw niet. In de jaren tachtig van de 17^e eeuw kende Utrecht verscheidene fundaties die als particulier initiatief 29 complexen van vrijwoningen beheerden. Per complex konden tientallen oude mannen en vrouwen onderdak vinden.³³

'Ware armen'

Voor hen die als zwervers en bedelaars in Utrecht in leven trachtten te blijven en fysiek arbeid konden verrichten was er plaats in werkhuisen. In aansluiting op de visies van Desiderius Erasmus (1469-1536), Thomas More (1478-1535) en Juan Luis Vive (1492-1540), die er voor pleitten om de liefdadigheid op de ontvangers te richten in plaats van de verstrekkers, groeide ook in Utrecht het besef voor een andere aanpak rond de armenzorg. Volgens Bogaers heeft het tot na de reformatie geduurd voordat de ideeën van bijvoorbeeld Dirck Coornhert (1522-1590) in Utrecht werkelijk weerklank

³⁰ Adriani, *De Stads-Aalmoezenierskamer*, 24.

³¹ Ibidem, 20-21.

³² De Bruin, *Van Aalmoes*, 16-30.

³³ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 274-275.

vonden.³⁴ Deze andere aanpak werd mede ingegeven door het idee dat armoede niet zo zeer een door god bepaalde levensomstandigheid was maar vooral ook veroorzaakt werd door de levenswijze van de armen zelf. Minder medelijden en grotere minachting voor hen waren er de resultante van. De 'ware armen', de mensen die buiten hun schuld in armoede verkeerden, konden op steun blijven rekenen. De 'luie armen' dienden aan het werk gezet te worden. Terwijl in de 16^e eeuw de mogelijkheid voor toelating van vreemdelingen in de stad Utrecht ongekend groot was, veranderde dit door de nieuwe benadering. Drempels tegen de krachtig toegenomen migratie naar de stad, zoals de verhoging van het aantal verblijfsjaren in de stad alvorens armensteun werd verstrekt, werden opgeworpen.³⁵ Onder andere geholpen door verzwaarde verordeningen voor toetreding tot gildes werd getracht dit te bereiken.³⁶ Met maatregelen die de ongewenste onderdakzoeker het moeilijk moesten maken om in de stad te vertoeven werd dit beleid verder versterkt. Bedelarij moest worden uitgebannen, vagebonden en de 'ledichgangers' moesten de stad verlaten. Plakkaten werden er voor uitgevaardigd, de gastregistratie door herbergiers en het toezicht op de gasthuizen werden aan gescherpt.³⁷ Op de achtergrond van deze maatregelen speelde ook de angst bij de regenten voor economische en sociale spanningen die tot uitbarstingen zoals in 1598 en later in 1610 konden leiden.³⁸

In navolging van Amsterdam en andere steden had Evert van de Poll reeds in 1604 voor 'luie armen' het Utrechtse Werkhuis opgericht; dwang tot arbeid was de richtlijn. Voor de mannen was dat verfstoffen produceren voor de lakenindustrie, voor de vrouwen betekende het spinnen.³⁹ Tevens werden wezen onder allerlei restricties waaronder religieuze gedragsregels opgevangen in het Gereformeerde Burgerweeshuis. Vanaf 1604 werden kinderen van bedelaars bij ambachtslieden ondergebracht maar

³⁴ Bogaers, *Aards, betrokken*, 572.

³⁵ Rommes, *Utrecht best?*, 38-39, 52.

³⁶ Ibidem, 148.

³⁷ De Bruin, *Van aalmoes*, 39; Rommes, *Oost, west, Utrecht best?*, 38-39, 50.

³⁸ Bogaers, *Aards, betrokken*, 557; A.H.M. van Schaik, Een nieuwe heer en een andere leer (1528-1618) in R.E. de Bruin, P.d. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma, J.E.A.L. Struick (ed.) *"Een paradijs vol weelde"; Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 190-249, 241-245; Rommes, *Utrecht best?*, 142; M. Prak, *Armenzorg 1500-1800* in: J.van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, (ed.). *Studies over zekerheidsarrangementen ; Risico's risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 35-90, 64, 85.

³⁹ De Bruin, *Van Aalmoes*, 37-38; Van Schaik, 'Een nieuwe heer', 233.

reeds een verordening van 1609 van het stadsbestuur vermeldde "meer gebruykt tot slaven als tot ambachten te leeren." Ondanks deze constatering veranderde er weinig.⁴⁰ Vanaf 1620 werd pas de mogelijkheid geopend om hen onder toezicht van het Stadsambachtskamer in pleeggezinnen te plaatsen. De opname in de pleeggezinnen leidde echter niet tot de gewenste verbetering. Deze ongewenste toestanden zoals de uitbuiting van de weeskinderen bleef zich herhalen. Toch zou meer dan 50 jaar deze wijze van weeskinderenopvang zo voortbestaan. Pas na de bouw van het Stadsambachthuis, die ondanks de rampzalige periode rond 1674 gerealiseerd werd, kwam hier verbetering in.⁴¹

Broederschappen

Een belangrijke steunpilaar in het Utrechtse stadsleven van de 16^e eeuw was het instituut van de broederschappen. Aan het begin van die eeuw kende Utrecht volgens Bogaers vele tientallen broederschappen. De broederschappen organiseerden in die hoogtijdagen een, volgens haar, verbluffend aantal burgers dat rond de 90% van de geregistreerde burgers moet hebben omvat. Circa 3000 leden, mannen en vrouwen waren van een of meer van de broederschappen lid. Met een naar schatting 750 vrouwen waren zij relatief sterk vertegenwoordigd. Gaandeweg de 16^e eeuw liep het aantal leden langzaam terug en zou voor de reformatie volgens een inschatting van Bogaers nog altijd ongeveer 2000 bedragen.⁴² Er zouden in Utrecht over de meer dan twee eeuwen dat zij actief waren zeker 101 broederschappen hebben gefunctioneerd. In 1615 bestonden er bij de door de vroedschap opgelegde opheffing nog 52 broederschappen.

Een broederschap was vooral een sociale organisatie met sterke religieuze verbanden en met een sterk culturele invloed. Naast grote aandacht voor de herdenking van de doden en begrafenis rituelen waren gezamenlijke vieringen zowel in de kerk als in de etablissementen van de stad de bindingsfactoren.⁴³ Zoals uit de getallen blijkt waren de broederschappen op zich niet omvangrijk. Broederschappen waren verbanden

⁴⁰ GUA 708-10.01 Archieven der godshuizen en fundaties 1307-1813(1885) Fz. Muller 1911/2004.

⁴¹ R.N.J. Rommes, 'De bevolking', in: *Geschiedenis van de Provincie Utrecht, (Utrecht, 1997)* 171-179, 177. Economische uitbuiting zou aan de orde zijn geweest.

Andersoortige misstanden zijn hierbij zeker niet uit te sluiten.

⁴² Bogaers, *Aards, betrokken*, 431.

⁴³ Bogaers, *Aards, betrokken*, 441-442,455-458.

waarbij mensen zich aansloten om contacten te hebben met hen die op dezelfde 'golflengte' zaten levensstijl, prestige en netwerk waren van belang. Ofschoon door de tijd heen enige aandacht geschonken werd aan de armenzorg bleef dit toch beperkt tot enkele broodtafels. Wel hadden 16 broederschappen door de tijd heen een band met gasthuizen waarmee zij soms gelijktijdig mee werden opgericht en waarvoor zij werk en bestuurstaken uitvoerden. Ondanks deze zorg voor de minder- en slechtbedeelden werden de meeste gelden aan de gezamenlijke activiteiten gespendeerd.

Na de reformatie van 1578 verloor de katholieke kerk haar macht in de stad en de religieuze functies van de broederschap dienden gestopt te worden. Als sociaal instituut bleven vele broederschappen nog voortbestaan zoals blijkt uit bovenstaande constatering over hun in 1615. Voor de armenzorg vanuit de broederschappen veranderde echter na 1578 wel het een en ander. Het stadsbestuur drong verscheidene malen aan om een inventarisatie van de bezittingen te maken en drong aan op overdracht van de goederen aan een beheerscommissie. Dit mede uit zorg dat deze uit beeld zouden geraken. Het mocht niet baten de revenuen van de bezittingen werden door de besturen zelf geïnd en besteed.⁴⁴ De gelden die in het verleden door de broederschappen werden gespendeerd voor de religieuze activiteiten werden nu deels aangewend voor de armenzorg. In 1615 bedroeg dit nog altijd slechts een kwart (ofwel 470 gulden) van de gelden die uit rente, pacht en verhuur totaal bij de toen bestaande broederschappen binnenkwam.⁴⁵ Naast banden met armenhuizen hadden vele leden volgens Slokker een persoonlijke band met de vele gildes die de stad Utrecht kende. Formeel echter hadden slechts acht gildes, een broederschap die met name de begrafenissen verzorgden. Verschillende van deze broederschappen hielden ook uitdelingen vanuit de verschillende parochiekerken waarbij sommigen specifiek zich richtten op hun (ver)arme gildesleden. De gildesleden van de bijlhouwers, smeden en bakkers waren verplicht lid van de gelieerde broederschap.⁴⁶

⁴⁴ GUA 708-10.01 Archieven der godshuizen en fundaties 1307-1813(1885) Fz. Muller 1911/2004.39.

⁴⁵ Bogaers, *Aards, betrokken*, 482.

⁴⁶ Slokker, *Ruggengraat*, 34, 173.

Hoofdstuk 4

Het Utrechtse Gildeswezen

In het systeem van de Utrechtse armenzorg in de 16^e en in de eerste helft van de 17^e eeuw speelden de gildes formeel gezien in feite een beperkte rol. Door de eeuwen heen hadden de gildesorganisaties een vooraanstaande rol in het Utrechtse stadsleven vervuld. Hun belangen werden veelal adequaat verdedigd en vaak uitgebouwd: sociale, religieuze en politieke relaties hebben daar borg voor gestaan. Ook na 1528, toen zij een fors politiek verlies leden met de machtsovername in de stad door Karel V, bleven de gildes een belangrijk stempel drukken op het leven in Utrecht.⁴⁷ Ondanks de invloedrijke belangenbehartiging en een uitbundig sociaal verenigingsleven lijken de gildes zich echter weinig zorgen te hebben gemaakt over hoe het hun leden in slechtere tijden zou vergaan zoals bij ziekte of ouderdom. Ze zagen dit blijkbaar vooral als een taak van de kerk zowel in de katholieke als in de protestantse tijd. Ofschoon de dodencultus binnen het gildenverband sterk was hadden slechts enkele gildes fondsen voor ondersteuning van hun zieken en ouderen. De Gilde van de smeden had reeds in 1400 een dergelijk fonds en nam volgens De Bruin e.a. een bijzondere positie in die mogelijk voortkwam uit het gevaarlijke karakter van het ambacht.⁴⁸ Het zal vooral de informele uit de middeleeuwen ontstane traditionele onderlinge hulp zijn geweest die tot ver in de 17^e eeuw tussen hen moet hebben plaatsgevonden.⁴⁹ Voor hun gezellen en knechten lijkt dit in nog sterkere mate het geval te zijn geweest. Naast de zorg bij overlijden waren het andere stedelijke instanties die de in financiële problemen verkerende ambachtsgenoten, gezellen en knechten en dienststers moesten ondersteunen.⁵⁰

De gildes die N. Slokker als de ruggengraat van de stad zag, kenden toch vanaf het midden van de 16^e eeuw reeds enkele zieken- en dodenbussen al of niet met een gildegraf. Hoewel gilden niet waren opgezet als organisaties van onderlinge hulp groeide deze taak in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw en werd voor hen steeds

⁴⁷ Van Schaik, 'Een nieuwe heer', 191-192; R. Rommes, 'De gilden, de manufactuur en het stadsbestuur in Utrecht, ca 1500-1800', in: C. Lesger en L. Noordergraaf (ed.), *Ondernemers en bestuurders* (Amsterdam 1999) 445-464, 462.

⁴⁸ De Bruin, *Van Aalmoes*, 35.

⁴⁹ Slokker, *Ruggengraat*, 171.

⁵⁰ S. Bos, 'Beroepsgebonden onderlingen 1500-1800: gilden-en knechtsfondsen' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (ed.), *Studies over zekerheidsarrangementen ; Risico's risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 91-140, 94-95.

belangrijker.⁵¹ Het totale aantal gilden dat tussen 1650 en 1700 in Utrecht actief was lag tussen de vijftig en zestig. Dit aantal betekende ten opzichte van 1550 meer dan een verdubbeling.⁵² Volgens Slokker omvatte het totaal aantal leden van deze gilden in 1650 tussen de 3250 en 3400. Dit hield in dat circa 10% van de Utrechtse bevolking als gildelid was geregistreerd.⁵³ Het geschatte aantal inwoners rond 1670 zou, uitgaande van de demografische gegevens die Rommer in zijn dissertatie over de migratie in Utrecht toonde, circa 33.500 bedragen.⁵⁴

Van alle gezinshoofden in Utrecht zou in 1650 volgens Slokker 57% gildelid geweest zijn terwijl 75% als zelfstandige gilde of als knecht bij een gildelid werkzaam was. Uitgaande van het gegeven dat een gemiddeld gezin uit vier tot vijf personen bestaat, zal het totaal aantal gezinshoofden dat binnen de gilden werkzaam was ongeveer tussen de 5000 en 6000 hebben gelegen.⁵⁵ Gezien het gegeven dat waarschijnlijk niet meer dan 3400 leden van gilden zelfstandig waren, zou dit inhouden dat tussen de 1500 en 2500 gezinshoofden als ondergeschikte in gildeverband actief waren.

Gildenbussen

Het Zakkendragers- boveineindegilde was het eerste gilde dat in 1551 startte met het opzetten van een ziekenbus. In de loop der jaren volgden verscheidene gildes deze wijze van onderlinge hulp, terwijl het gilde van de wolkammers in 1754 als één van de laatste nog een zieken- en dodenbus opzette.⁵⁶

Afbeelding 2 Overzicht Gildes met bussen.

⁵¹ Bos, S., *“Uyt liefde tot malcander”: Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam, 1998) 135.

⁵² N. Slokker, *Ruggengraat*, 48.

⁵³ Slokker, *Ruggengraat*, 49-52, 55. Dit percentage komt overeen met het door de Bruin e.a. gemeld percentage voor het jaar 1569, *van Aalmoes*, 34.

⁵⁴ Rommes, *Utrecht best?*, 30-33.; van Schaik, ‘Een nieuwe heer’, 191-192

⁵⁵ Slokker, *Ruggengraat*, 277, hoofdstuk 3, noot 41. Ook de Bruin gaf in *van Aalmoes*, 34, aan dat al gauw de helft van de Utrechtse bevolking in 1569 een directe band met een gilde had.

⁵⁶ Slokker, *Ruggengraat*, 171-176.

Tabel 10.1 Gilde met een zieken- of dodenbus en met en zonder gildegraf

Gilde met bus en graf	Jaar bus	Gilde met alleen bus	Jaar bus
Zakkendragers bovineinde	1551	Glazenmakers	1601
Zakkendragers benedeneinde	1559	Drapiers	1602
Hoedenmakers	1635	Bierdraggers	1649
Linnenwevers	1651	Schietschuitschippers	1657
Bakkers	1658	Stofjeswerkers	1692
Steenbikkers	1687	Wolspinners	1692
Schoenmakers	1688	Groefbidders	1700
Passementwerkers	1694	Wolkammers	1754
Bijlhouwers	1708		
Molenaars	1729		
Kleermakers	1733		

De houtschilden, met een bus die pas in 1815 werd gesticht, werden niet meegerekend vanwege die late oprichtingsdatum.

Bron: Gildegraven: zie hoofdstuk 11, Raakvlakken met religie. Bussen: S. Bos. 'Uyt liefde tot malcander', 353, bijlage VII.

Bron: Slokker, 172.

Toch was het uiteindelijk een beperkt deel van de gildes dat een bus opzette. Slechts 26% heeft een bus gekend terwijl 34% van de gildes tevens een graf had.⁵⁷ Vóór 1672 hadden zelfs slechts vier gildes een bus terwijl vijf gildes toen een bus met graf kenden. In onderstaande tabel 1 is het aantal leden van deze gildes weergegeven. Deze aantallen zijn gebaseerd op de staat van 1650 opgesteld door Slokker. Ten aanzien van de bierdraggers ben ik uitgegaan van het door Slokker opgegeven aantal brouwers in 1650 en zijn opgave voor 1793.⁵⁸ Deze laatste cijfers geven ten aanzien van 1569 een sterke daling weer die mede voortkwam uit de concentratie van brouwers in Utrecht en de concurrentie uit de regio.⁵⁹ Naar alle waarschijnlijkheid konden er al met al niet meer dan 500 gildesleden in de eerste jaren na 1672 in aanmerking komen voor een onderstand uit de bussen al of niet met een graf.

Veel van de leden van de gildes waren als zij nauwelijks of geen eigen middelen meer hadden daarom bij kleine of grotere calamiteiten zondermeer aangewezen op hulp van buitenaf. Van Wijngaarden volgend in haar dissertatie over de armenzorg in Zwolle tussen 1650 en 1700, moeten wij er echter rekening mee houden dat naast vastgelegde

⁵⁷ Slokker, *Ruggengraat*, 196-202. Naast materiële en immateriële steun ging het hierbij in een aantal gevallen om grafkelders die door de gildes in verschillende parochiekerken in stand werden gehouden.

⁵⁸ Slokker, *Ruggengraat*, 53.

⁵⁹ Ibidem, 159-161.

onderlinge hulp in gildeverband de ongeschreven regels inderdaad vaak een rol van betekenis vervulden. Burenhulp speelde hierbij waarschijnlijk eveneens een rol omdat gildes zoals de smeden in de Smeestraat vaak in dezelfde straat woonden.⁶⁰ Helaas is niet vast te stellen of dergelijke hulp een substantiële bijdrage zou hebben geleverd. Veel van de leden van de gildes waren dus, als zij nauwelijks of geen eigen middelen meer hadden, bij kleine of grotere calamiteiten al gauw aangewezen op hulp van buitenaf. Familie, vrienden, burens, het stadsbestuur, instellingen van hun kerkgenootschap of anderszins waren mogelijkheden voor steun. Lukte dit niet dan waren zij gedwongen tot bedelen of tot nog erger te vervallen.

Tabel 1. Overzicht ledental van de gildes met bus al of niet met graf.

Gildes met bus en graf		Gildes met alleen bus	
Zakkendragers bovineinde	25	Glazenmakers	34
Zakkendragers benedeneinde	25	Drapiers	30
Hoedmakers	24	Bierdraggers	50
Linnenwevers	131	Schietschuitschippers	20
Bakkersgilde	130		
Totaal	335	Totaal	134

Terwijl de leden van de gildes met grote onzekerheden te kampen hadden bij ziekte, werkeloosheid of bij sterfgevallen, was dit waarschijnlijk nog sterker het geval bij hun gezellen, leerlingen, andere knechten en diensters.⁶¹ Voor hen was de onzekerheid bij lichamelijk ongemak en tekort aan werk beduidend groter. Naast dat hun inkomen te laag was om iets opzij te leggen, waren de mogelijkheden om op onderstand terug te vallen ook zeer beperkt. Ondanks dat het aantal gildesleden slechts een kleine 20% omvatte dat op onderstand vanuit hun beroepsgroep kon terugvallen, zal dit percentage bij hun gezellen, leerlingen et cetera niet hoger gelegen hebben. Dat zal uit blijken het onderstaande.

⁶⁰ H. Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost: Armeenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam, 2000) 230-237.

⁶¹ Bos, *“Uyt liefde tot malcander”*, 178. Bos geeft aan dat de informatie omtrent arbeidscontracten en daaraan verbonden rechten en plichten erg schaars zijn.

Knechts en diensters

Veel gezinnen kenden naast het inkomen van het gezinshoofd tevens inkomsten, al of niet tijdelijk, uit werk van de vrouw en kinderen. De kinderen veelal als leerling of dienaar. Bij de schilders waren leerlingen in opleiding, evenzo gold dat voor bij de linnenwevers en de smeden. Bij Bok in zijn proefschrift over de kunstmarkt, waar ook Slokker aan refereerde, zien wij dat bij 58 meesters totaal 105 leerlingen in hun ateliers actief waren.⁶² Anders lag het bij zowel de gilden van de linnenwevers als bij de smeden waar Slokker uitvoerig aandacht aan schonk. Voor de linnenwevers zou op grond van de getoonde cijfers gesteld kunnen worden dat per gildelid gemiddeld drie knechten bij hen werkzaam waren. Bij de smeden ziet Slokker eveneens een aantal van drie knechten per gildelid als reëel om de continuïteit van het vak door te kunnen zetten.⁶³ Kijken wij naar het gegeven dat Bos in haar hoofdstuk over de Utrechtse knechtsbussen toepaste, zou in 1650 een aantal van 1290 bijlhouwersknechten werkzaam zijn geweest. Bos ging uit van de belastinggegevens van 1793, en zij ging tevens uit van een verhouding meester versus knecht van één staat tot vijf.⁶⁴ Met een door Slokker geschat aantal van 311 bijlhouwers die in 1650 gilde waren, zouden echter circa 1550 knechten werkzaam zijn geweest.⁶⁵ Vele meesters zullen geen gezelschap of leerling in dienst hebben gehad mede ook door de in Utrecht aan de orde zijnde proletarisering. Dit laatste werkte ook andersom waardoor een meester zeker in dit brede verband van vele op houtbewerking gerichte ambachten met meer dan vijf gezellen en of knechten werkzaam kon zijn. Een verhouding die afwijkt met de verhoudingen die Slokker in algemenere zin toepaste.

Voor de instandhouding van het ambacht was een gemiddeld aantal leerlingen per gildemeester van meer dan één noodzakelijk. Dit vooral ook omdat een aantal van hen nooit de status van gezelschap zal bereiken, laat staan van meester. Dit laatste aspect nam Slokker in zijn berekeningen eveneens mee. De verhouding van één op drie in over de gehele breedte van het gildeswezen lijkt mij in deze dan ook meer aan de orde te zijn geweest. Bij een totaal aantal van 3400 gildesleden zou een totaal aantal van de 10.000 meesterknechts, gezellen, knechten en diensters eerder op zijn plaats. Een verhouding die enigszins aansluit bij cijfers die Prak in zijn boek over de Gouden Eeuw aangaf.⁶⁶

⁶² Bok, *Kunstmarkt*, 186.

⁶³ Slokker, *Ruggengraat*, 116.

⁶⁴ Bos, *Uyt liefde tot malcander*, 151, 156, 184.

⁶⁵ Slokker, *Ruggengraat*, 50.

⁶⁶ Prak, *Gouden Eeuw*, 155.

Knechtsbussen

Een eerste knechtsbus ontstond bij de hoedenmakersknechts in 1598.⁶⁷ Het duurde vervolgens bijna 60 jaar voordat in 1657 de drapiersknechts op hun verzoek toestemming kregen om een knechtsbus op te zetten. Nog in hetzelfde jaar konden de bijlhouwersknechts een bus tot stand brengen terwijl de plateelschildersgezellen in 1663 hun bus kregen. Verder werd in 1685 de Wolkrammersknechtsbus opgericht terwijl in 1692 de stofjes- en trijpwerkersknechts een busordonnantie van de vroedschap ontvingen. Later in 1741 volgden nog de Steenbikkergezellenbus en de bus voor boekdrukkers- en letterzetterknechts.⁶⁸ Zowel Slokker als Timmer memoreerden dat er organisaties van bierdragersknechts, schietschuitschippersknechts en knechts van de vrachtschuiten op Amsterdam waren. Ofschoon zij wel als organisaties in gildesverband werden aangeduid waren zij werkzaam vanuit de stedelijke organen. Een gegeven dat eveneens van toepassing was voor de kraankinderenknechts.⁶⁹

Het aantal zieken- en dodenbussen van knechten bedroeg rond 1700 volgens Bos een zevental.⁷⁰ Tijdens de eerste Franse bezetting konden de leden van 5 knechtsbussen eventueel aanspraak maken op onderlinge ondersteuning. Ofschoon de gegevens van over het aantal leden van in 1672 bestaande knechtbussen niet direct voor handen zijn kan gesteld worden dat de Bijlhouwersknechtenbus verreweg het meest omvangrijk was. Feitelijke gegevens over deze bus omtrent ledental en financiën heb ik nauwelijks meer kunnen traceren. Eenzelfde constatering deed Bos bij haar onderzoek over de gilden van Utrecht.⁷¹ De Bijlhouwersknechtsbus omvatte de knechten die in een uitgebreid aantal bedrijven van houtbewerking werkzaam waren. De bus gaf echter alleen onderstand als ervan ziekte of overlijden in het geding was. Bij ziekte werd vanaf de start wekelijks f 2:10 uitbetaald. Een bedrag dat twee eeuwenlang constant bleef. Het bedrag lag hoger dan wat bij de bedeling werd uitgekeerd.⁷² Bij overlijden ontvingen de

⁶⁷ GAU SA II 462 no 42 (5-6-1598).

⁶⁸ E.M.A.Timmer, *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland: Arbeidersverzekering in vroeger tijden* (Haarlem, 1913) 89, 90.

⁶⁹ Timmer, *Knechtsgilden*, 85-89; Slokker, *Ruggengraat*, 46, 48.

⁷⁰ Bos, *“Uyt liefde tot malcander”*, 17.

⁷¹ Ibidem, 177.

⁷² S. Bos, Beroepsgebonden onderlingen 1500-1800: gilden-en knechtsfondsen in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, (ed.). *Studies over zekerheidsarrangementen : Risico's risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 91-140, 119.

nabestaanden f36,-.⁷³ Timmerlieden, schrijnwerkers, wagenmakers, stoelenmakers, koffermakers, schepenmakers, kuipers et cetera werden allen daarbinnen georganiseerd.⁷⁴ Vanaf de oprichting was men verplicht tot de bus toe te treden. Een verplichting die gold voor zowel getrouwde, ongetrouwde, vaste en tijdelijke als voor jonge en oudere bijlhouwersknechts.⁷⁵ De andere bussen zoals die van de hoedemakersknechts, van de zakkendragersknechts en de kraankinderen hadden naar alle waarschijnlijkheid niet meer dan 50 tot 100. Totaal zou het aantal knechts al of niet gezinshoofd, dat in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw lid was van een knechtsbus, maximaal 2000 omvatten. Geconcludeerd kan worden dat van de totale Utrechtse bevolking in de jaren rond 1670 slechts maximaal 2500 personen de mogelijkheid hadden om bij een bus voor ondersteuning aan te kloppen. Ofschoon moeilijk is na te gaan hoeveel van hen gezinshoofd waren en hoeveel alleenstaanden het hier betrof lijkt mij twee maximaal drie gezinsleden per knecht niet irreal. Dit zou betekenen dat met een aantal van vijfhonderd gilden met gemiddeld 4 á 5 gezinsleden en van tweeduizend knechtsbusleden met gemiddeld 2 á 3 gezinsleden het aantal personen tussen de 6000 en 8500 zou liggen. Ofwel slechts circa 18 tot 25% van de Utrechters mocht op enigerlei wijze vanuit het gildenwezen op ondersteuning rekenen. De beroepsbevolking zou circa 75 tot 80% van de gehele Utrechtse bevolking omvatten en dus tussen de 22.500 en 25.000 inwoners tellen. Ook kan geconcludeerd worden dat slechts een derde van hen in slechte tijden enige zekerheid had op inkomen. Dit betekent vervolgens dat, terwijl bij goede tijden mogelijk meer dan de helft van de Utrechtse bevolking in het gildeswezen werkzaam was, slechts een zeer beperkt deel van hen in slechte tijden voor onderlinge steun op de gilden- of knechtsbussen kon terugvallen.

In die meer dan slechte tijden zoals in de jaren zeventig van de 17^e eeuw moet dit desastreus geweest zijn. Immers zoals Lis en Soly al aangaven was in een stad tijdens een crisis rond de 50% van de bevolking op bedeling aangewezen.⁷⁶ Er zijn geen aanwijzingen dat dit voor de stad Utrecht een lager percentage zou geven. In feite moet dat dus rond de Franse bezettingstijd een nog veel hoger percentage geweest zijn. De Stadsaalmoeznierskamer functioneerde echter niet meer. De samenwerking met de

⁷³ Bos, *“Uyt liefde tot malcander”*, 189-190.

⁷⁴ Ibidem, 150, noot, 45.

⁷⁵ Ibidem, 180.

⁷⁶ C.Lis en H. Soly, *Armoede & Kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen, 1986) 261.

diaconie liet op zijn zachtst gezegd te wensen over. De andere instellingen die veelal via collectes en giften hun gelden voor armenzorg bijeen haalden zagen hun inkomsten eveneens drastisch teruglopen. De groep van bijvoorbeeld katholieke bijlhouwersknechts was omvangrijk. Met een percentage van circa 33% katholieken op de gehele Utrechtse bevolking zal het percentage onder de bijlhouwersknechts mogelijk omvangrijker zijn geweest. De restricties die in het verleden in Utrecht zijn doorgevoerd ten aanzien van burgerschap, gilde-erkenning en duur van wonen in de stad hebben daar zeker een rol in gespeeld. Het zou dus niet verwonderlijk zijn als het aantal katholieken binnen de bijlhouwersknechtsbus ver boven de 500 personen zou liggen. Knechts die zich mede door het wegvallen de Stadsaalmoezenierskamer in hun bestaan bedreigd moeten hebben gevoeld. Het moet voor hen als een opluchting geweest zijn toen in het najaar van 1674 bekend werd dat een aantal vooraanstaande katholieken tot de oprichting van de Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer waren overgegaan.⁷⁷

Hoofdstuk 5

Religieuze perikelen in het 17^e eeuwse Utrecht

Bij de overhandiging van de stadssleutels aan rooms-katholieke zonnekoning Lodewijk XIV was in het capitulatieverdrag vastgelegd dat in de stad de vrijheid van religie, de privileges en het stadsbestuur gehandhaafd zouden blijven. De rooms-katholieken zouden tevens hun geloof weer vrij mogen uitoefenen.⁷⁸ Een doorn in het oog van de protestanten echter was het feit dat, in tegenstelling tot het verdrag, de Dom als kathedraal van de katholieken in ere werd hersteld. De gevoelens van de protestanten werden nog meer op de proef gesteld door de grote sacramentsprocessie die midden 1673 na bijna een eeuw afwezigheid door Utrecht trok.⁷⁹ In de voorbije eeuw waren de religieuze verhoudingen in Utrecht tussen de verschillende kerkelijke gezindten een steeds weer terugkerend punt van gramschap. In het eerste decennium na de reformatie van 1578 was er, naast de vanzelfsprekende krachtmeting tussen de katholieken en gereformeerden, tevens een ware meningenstrijd tussen de gematigde gereformeerden en de radicale calvinisten aan de orde. Immigranten vanuit de zuidelijke Nederlanden speelden daarin een niet onaanzienlijke rol. Op de vlucht voor

⁷⁷ Verhey, *Passim*.

⁷⁸ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 291.

⁷⁹ *Ibidem*, 292.

het Spaanse leger en inquisitie waren vele overtuigde calvinisten naar Utrecht getrokken. De radicale calvinisten wisten mede daardoor binnen Utrecht in de jaren 1586 en 1587 de overhand te krijgen. Daarmee werd Utrecht de enige stad in de Republiek waar de radicale calvinisten de macht in handen hebben gehad.⁸⁰ Het leek erop dat Utrecht het calvinistisch Genève zou volgen. De tolerantie was ver te zoeken en de stedelijke libertijnse voormannen werden verdreven. Godsvrucht diende niet alleen de kerk maar de hele maatschappij zou ervan doordrenkt moeten zijn.

Ook in de aanpak rond de armenzorg moest dit tot uitdrukking te komen. De meningenstrijd kwam hierbij naar voren in de radicale stroming die onder leiding stond van de strijdbare predikant Petrus Dathenus. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Dathenus als pionier de organisatie van de diaconie opgezet. Een tweede stroming werd door de ex-priester van Hubertus Duyfhuys geïnspireerd. Hij stond een tolerantere houding voor ten opzichte van de katholieken en streefde ook geen strakke protestante organisatie na voor de bedeling. Het was dan ook niet toevallig dat in 1586 de stroming van Dathenus het won. En er werd onder goedkeuring van het stadsbestuur een apart college voor de diaconie ingesteld door de Kerkenraad.⁸¹ Twee jaar later verloren de radicale calvinisten weer hun stedelijk posities op het pluche. Mede door toedoen van Oldenbarnevelt (1547-1619) die gruwelde van de radicale situatie, kwam in 1590 Maurits (1567-1625) als de nieuwe stadhouder de inmiddels nieuwe verhoudingen bestendigen. Ballingen keerden terug en konden hun oude posities weer innemen.⁸² Ondanks deze meer libertijnse tijden kon de organisatie voor wat betreft de diaconie toch van de grond komen.

De onderlinge strijd tussen de radicale calvinisten en de meer libertijns gereformeerden over de predestinatie, zette zich met name in Utrecht tijdens 17^e eeuw op soms scherpe wijze voort. Dit had gevolgen voor zowel de onderlinge verhoudingen tussen de gereformeerden als voor de verhoudingen ten opzichte van de katholieken en andere geloofsaanhangers. Voor de katholieken was de periode van de eerste decennia na de reformatie een tijd van grote onzekerheid. Het duurde enige jaren voordat ze zich enigszins gehegroepeerd hadden en weer diensten konden bijwonen. Dit kon allen in het geheim omdat in 1580 besloten was dat katholieke diensten verboden waren. De

⁸⁰ Schaik, 'Een nieuwe heer', 235.

⁸¹ UGA nr 816 diaconie Nederlandse hervormde gemeente te Utrecht. (1349) 1597-1969.

⁸² Van Schaik, 'Een nieuwe heer', 234-237.

continue druk vanuit de orthodoxe calvinisten betekende echter dat, ondanks de in de Unie van Utrecht vastgelegde gewetensvrijheid, de katholieken hun heimelijke erediensten vaak door de gezagsdragers verstoord zagen en de deelnemers gearresteerd werden.

De hoptiedopstand van “malcontenten” in 1610, was een vreemde coalitie van de orthodoxe gereformeerden en van katholieken. Hier speelde echter naast economische belangen ook religieuze aspecten op de achtergrond mee. Ieder met hun religieuze wensen lukte beide groepen echter niet deze gerealiseerd te krijgen. Mede door ingrijpen van de Utrechtse Staten die ‘... de religie en de staet van den lantschap van Utrecht mainteneren ende conserveren, sonder daerinne eenighe verandering toe te staen’ bleven de verhoudingen hetzelfde. De libertijnse volgelingen van Armenius (1559-1609) grepen de situatie aan om het door hen gevoerde regiem te verzwaren. Voor de katholieken als ook voor de orthodoxe calvinisten betekende het dat ze feitelijk uitgesloten werden voor ambten en prebenden. Slechts door lid te worden van de ‘ware gereformeerde kerk’ maakten ze er nog kans op.⁸³

Het is onduidelijk in hoeverre de confiscatie van de goederen van de broederschappen in 1615 heeft plaatsgevonden door de verscherping van na 1610. Feitelijk was wel dat de religieuze spanningen in de stad door toedoen van de preekgangers naar Zijdeveld weer waren opgelopen.⁸⁴ Het stadsbestuur koos echter voor de confiscatie en had blijkbaar angst voor de geest van saamhorigheid die nog altijd binnen de broederschappen zou leven. Het stadsbestuur zag het als een voedingsbodem voor muiterij zoals in 1610. Ofschoon zij de religieuze aspecten in haar motivatie voor de afschaffing niet noemde zag ze dat de bestemming van de gelden voor de oprichting van het tuchthuis als *eerlyck ende Godlyck werck*.⁸⁵

De situatie onder de gereformeerden verscherpte verder toen de contraremonstranten op de synode van Dordrecht van 1618-1619 de overwinning wisten te behalen. Een gevolg er van was dat, zoals Faber en Rommes het aanduiden, Maurits als stadhouder in zijn opstelling tegenover Oldenbarnevelt de macht in Utrecht via een staatsgreep in 1618 naar zich toe kon trekken. Maurits gebruikte zijn nieuwe positie om het stadsbestuur weer een meer orthodox signatuur te geven met mannen uit

⁸³ Van Schaik, ‘Een nieuwe heer’, 242.

⁸⁴ Ibidem, 245.

⁸⁵ Bogaers, *Aards, betrokken*, 491.

de hoptienopstand van 1610. De stedelijke regenten werden vanaf dat moment voor het leven benoemd en konden zich onafhankelijk opstellen ten opzichte van de ridderschap.⁸⁶ Onder dit nieuwe politieke en religieuze getinte gesternte voltrokken zich in de jaren twintig van de zeventiende eeuw verstrekkende wijzigingen voor de armenzorg. De reeds genoemde oprichting in 1625 van de Ambachtskinderkamer was een van de eerste liefdadigheidsactiviteiten van het stadsbestuur. Het debacle van de gereformeerde diaconie en de daarop volgende oprichting van de Stadsaalmoezenierskamer in 1628 door het stadsbestuur was een volgende stap. Het een bestuur waarin gereformeerden en katholieken zitting zouden hebben zou de armenzorg uit het slop moeten halen.⁸⁷

De katholieken en de stadsaalmoezenierskamer

De verhoudingen in de jaren erna moeten deze samenwerking echter fors onder spanning hebben gezet. Een aspect ervan was dat de Kerkenraad de gasthuizen, waar nog verscheidene katholieke elementen voortleefden regelmatig onder vuur nam. Evenals in de andere gasthuizen bewaakten regenten hier de ware gereformeerde religie. Missen moesten verdwijnen en katholieke ornamenten zoals in het Eloyengasthuis moesten worden verwijderd. Tot slot werden door de Vroedschap in 1637 verboden uitgevaardigd waardoor katholieken geen zitting meer konden nemen in de regentencolleges van de gasthuizen. Dit verbod vormde voor de katholieken de druppel die de emmer deed overlopen. De katholieken besloten om uit het bestuur van de Stadsaalmoezenierskamer te stappen die daardoor vervolgens geheel in handen kwam van de gereformeerden.⁸⁸ Een vanuit de Vroedschap beoogde samenwerking van de kamer met de diaconie er echter toen niet van was gekomen en beide instellingen gingen in een haat-liefde verhouding verder.⁸⁹

Ondanks alles hadden de katholieken volgens hen tot dat moment serieus bijgedragen aan de financiering van de kamer. Vanaf 1638 kozen zij zoals het lijkt sterker voor een eigen aanpak met ondermeer nieuwe fundaties voor eigen 'parochie'.⁹⁰

⁸⁶ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 251.

⁸⁷ Adriani, *De Stads-Aalmoezenierskamer*, 13.

⁸⁸ Verhey, *300 jaar Aalmoezenierskamer*, 14; Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 278.

⁸⁹ Adriani, *De Stads-Aalmoezenierskamer*, 21-22.

⁹⁰ De Kam, *Den armen alhier*, 32, 43; Verhey, *300 jaar Aalmoezenierskamer*, 63.

De Stadsaalmoezenierskamer behield echter de verplichting om ook voor de katholieke armen te zorgen. Hoe dit uitpakte is moeilijk te traceren ook Adriani in zijn geschiedschrijving over de kamer geeft daar weinig inzicht in. Dat ook bij de Stadsaalmoezenierskamer het gezegde van het hemd is nader dan de rok geen rol gespeeld zou hebben, lijkt onwaarschijnlijk.

De orthodoxe factie

Het verdwijnen van de rooms-katholieken uit het bestuur van de Stadsaalmoezenierskamer kwam dus niet zo maar uit de lucht vallen. De bekende orthodox calvinist Gisbertus Voetius heeft daar zeker aan bijgedragen. Na zijn benoeming in 1634 als hoogleraar en later zeker als orthodoxe gereformeerd predikant was zijn invloed in Utrecht onmiskenbaar groot.⁹¹ De gereformeerde kerkenraad sloot zich bij de ideeën van Voetius aan en zette haar activiteiten tegen de Utrechtse katholieken ook na 1638 onverdroten voort.⁹² Zij werd daarbij gesteund door het feit dat met de jaren het aantal calvinisten fors was gegroeid en daarmee ook hun invloed. Rond 1580 was circa 10% van de Utrechters gereformeerd, midden van de 17^e eeuw was dit percentage opgelopen tot meer dan 33%. Rond 1700 zouden de gereformeerden circa 60% van de Utrechtse bevolking uitmaken.⁹³

De ontmanteling van het geheime metropolitaan kapittel in 1639 was een volgende activiteit van de Kerkenraad. Het kapittel was als een schaduworganisatie van de katholieke kerk in de Republiek opgezet om zodra Utrecht in de katholieke kerk zou zijn teruggekeerd de bisschoppelijke organisatie de leiding op zich zou kunnen nemen.⁹⁴ De angst onder de orthodoxe calvinisten zoals die in de jaren vóór en tijdens het Twaalfjarig Bestand een sterke rol speelde, kwam opnieuw op de voorgrond in de aanloop naar de Vrede van Munster. De propaganda die daarbij werd ingezet miste zijn doel niet. Het bevestigde het centrale thema van Pollmann in haar inaugurale rede van 2008 op de Universiteit van Leiden zien.⁹⁵

⁹¹ F.G.M. Broeyer, 'Ijkkpunt 1650; 'Andre gezintheneden met tollerantie getolereert'', in: C. Augustijn en E. Honée (red.) *Vervreemding en verzoening; De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen, 1998) 35-68, 46.

⁹² Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 282.

⁹³ Ibidem, 224, 310.

⁹⁴ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 278-279.

⁹⁵ J. Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Leiden, 2008) 4, 10-14.

De jaren veertig van de zeventiende eeuw gaf volgens de acta van de kerkenraad dan ook geen ander beeld. Voortdurend hield de kerkenraad zich met het katholieke vraagstuk bezig.⁹⁶ Ofschoon de vrede uiteindelijk werd aanvaard, betekende het niet dat de intolerantie ten opzichte van de katholieken bij de calvinisten verdween. Integendeel opnieuw dienden zij bij het stadsbestuur het dringende verzoek in de 'paapse stoutigheden' aan te pakken. 'De afgoderije die verderf der landen is te weijren' het godsdienstonderwijs door de kloppen moest ten einde gebracht worden. Het stadsbestuur liet zich echter weinig gelegen aan de klachten van de kerkenraad.⁹⁷

De elitevorming, die met name na 1651 tijdens het stadhoudersloostijdperk zich voordeed, zal daar debet aan zijn geweest. De opstelling van de Vroedschap rond benoemingen van predikanten en toewijzing van prebenden spreekt boekdelen.⁹⁸ Het was in de bloeitijd van de door Voetius geleide orthodoxe richting. Geïnspireerd door Nadere Reformatie van Voetius lijkt er in de twee decennia tot 1672 een orthodoxe gesel over het Utrechtse leven geheerst te hebben. In alle facetten van het leven diende de leer tot uitdrukking komen. In de kerk, de diaken, de gildes, de schutterij et cetera die veelal via de leden onderling directe verbinden hadden, was het aan de orde.⁹⁹ Het zal duidelijk zijn dat het de katholieken en gelovigen van andere gezindten niet gemakkelijk heeft gemaakt. De armen van die geloofsrichtingen zullen dat zeker ook ervaren moeten hebben.¹⁰⁰

De existentiële crisis die vele Utrechters in de jaren tijdens en na de Franse bezetting van de zeventiende eeuw moesten ondergaan zal velen tot wanhoop hebben gebracht. Waar konden ze nog terecht voor enige steun? Vele mensen in hun directe omgeving zaten in dezelfde situatie. De bussen waar ze eventueel vanuit het gildeswezen steun konden verwachten stonden onder zware druk. Enerzijds daalden de inkomsten van de bussen terwijl anderzijds de aantallen die steun verwachtten in omvang fors gegroeid moeten zijn. De steun die vanuit de Stadsaalmoezenierskamer viel weg. De Noodhulp en andere instituten zoals de buurtkerken en fundaties die bedeling verzorgden hadden ook niet veel te bieden. Het faillissement van de Stadsaalmoezenierskamer als besluit van de Vroedschap ging gepaard met de

⁹⁶ Broeyer, 'Ijkpunt 1650;', 45-46.

⁹⁷ Ibidem, 50-52.

⁹⁸ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 282-283.

⁹⁹ Slokker, *Ruggengraat*, 189-190, 204.

¹⁰⁰ Faber en Rommes, 'Op weg naar Stabiliteit', 284-285.

mededeling dat de verschillende geloofsgroepen de bedeling voor hun armen maar zelf moesten oppakken. Velen kwamen daardoor letterlijk en figuurlijk in de kou te staan. De katholieken zouden die een groot deel van de armen omvatten, mede omdat ze in de afgelopen eeuw in een steeds zwakkere positie kwamen te zitten, en kregen geen toegang tot allerlei openbare functies. En ze konden als nieuwkomers geen burger meer worden waardoor ze als gilde niet werden ingeschreven en slechts een knechtenrol konden vervullen. Eind 1674 kwam er enig soelaas voor hen met de oprichting van het Rooms Katholieke Aalmoezenierskamer.¹⁰¹

¹⁰¹ Verhey, *300 jaar aalmoezenierszorg*, 15.

Conclusies

De bezetting van Utrecht door het Franse leger was een moment van omslag in de armenzorg zoals deze vanaf 1628 tot dan toe had gefunctioneerd.

De Stadsaalmoezenierskamer werd opgeheven terwijl vele Utrechters dringend steun nodig hadden om de verschrikkingen waarmee de stad geconfronteerd werd het hoofd te bieden. Ofschoon zoals gebleken is Utrecht door de jaren heen een complex vangnet van voorzieningen voor hulpbehoevenden kende, bood het op dat moment voor velen te weinig soelaas. De diaconie was vooral gericht op haar eigen gereformeerde lidmaten. Andere instanties zoals de Armen Noodhulp de vele fundaties die zowel onderdak als directe uitdelingen verzorgden en de bedeling vanuit parochiekerken waren andere mogelijkheden om steun te ontvangen.

De gildes en knechtsorganisaties hadden eveneens beperkte middelen. In tegenstelling tot het idee dat de gilden hun zaken goed ontwikkeld hadden, moet geconstateerd worden dat zij voor wat de onderstand betreft lange tijd weinig formele regelingen opzetten. Voor eventuele noodzakelijke steun moesten ze bij familie, burens, de kerk of andere instellingen aankloppen. Pas in het tweede deel van de zeventiende eeuw zien wij een verschuiving. Evenals in andere steden kwamen de onderstandbussen in beperkte vorm tot ontwikkeling. Slechts een kleine 25% van de bestaande gilden had rond 1670 een onderstand tegen ziekte en voor steun bij overlijden. Bij de knechtsorganisaties was dat niet veel meer. En op dat moment waren er vijf knechtsbussen bestonden er op dat moment. Sommige zoals van de bijlhouwersknechten kenden een verplicht lidmaatschap. Het was daardoor omvangrijk, mogelijk kende het circa 1500 leden.

Geconcludeerd kan worden dat nog geen 25% van de binnen het gildeswezen werkzame personen zich eventueel voor steun kon aanmelden bij hun bus. Het was geen recht maar een gunst. Velen anderen konden dus in die periode alleen nog rekenen op steun en bedelingen vanuit eigen kring of van de parochiekerken en fundaties.

De Stadsaalmoezenierskamer was in 1628 ontstaan doordat de diaconie in de jaren na de reformatie haar taken niet kon vervullen. Wanbeleid maar ook, ondanks drempels, de forse uitbreiding van het aantal Utrechters in de decennia aan het eind van de 16^e eeuw en begin 17^e eeuw en de daaraan verbonden groei van de armen in de stad waren er

debet aan. Maatregelen die aansloten bij de meer humanistische visie omtrent de armenzorg werden ook in Utrecht doorgevoerd.

Door deze ontwikkelingen heen speelde voortdurend op de achtergrond de rivaliteit tussen de gereformeerden en de katholieken. Bij de katholieken heeft, zoals bleek bij de opheffing van het metropolitaan kapittel lange tijd de gedachte gespeeld van een terugkeer van de verhoudingen voor de reformatie. De gereformeerden en met name de orthodoxe calvinisten hebben voortdurend, lange tijd onder leiding van Voetius, getracht een alles overheersende calvinistische levenswijze, uitgewerkt in de Nadere Reformatie, in de stad tot stand te brengen. De predestinatie waarbij alles al door god zou zijn vastgelegd legde een grote claim op de verhoudingen. Het begon al kort na de reformatie toen zij het bestuur van de stad korte tijd in handen hadden. De macht van de orthodoxe calvinisten in de jaren na 1600 was in Utrecht groot en mede door de groei van hun aantal werd dat in de jaren vijftig tot zeventig van de zeventiende eeuw nog meer manifest toen zij hun bloeitijd kenden.

De katholieken werden van begin af aan het vuur na aan de schenen gelegd en het was om die reden dat de katholieken in 1638 uit het bestuur van de Stadsaalmoezenierskamer stapten. Een eigen organisatie konden zij echter niet opzetten daarvoor was goedkeuring van de Vroedschap nodig die eveneens de druk van de orthodoxe calvinisten constant ervaarde. Pas in 1674 toen de nood groot was konden de katholieken de Rooms-Katholieke aalmoezenierskamer opzetten.

De wijze waarop in de honderd jaar ervoor de verhoudingen tussen de orthodox gereformeerden, de meer gematigde gereformeerden de katholieken en andere gezindten heeft de armenzorg geen goed gedaan. Integendeel geconstateerd kan worden dat deze rivaliteit los van bestuurlijke onvolkomenheden in het functioneren van de armeninstellingen absoluut een negatieve invloed heeft gehad op de armenzorg en dat de Utrechtse armen daarvan de dupe van zijn geworden. Tot slot kan gesteld worden dat Utrecht van een machtig Rooms-Katholieke bolwerk in de Middeleeuwen gedurende de zeventiende eeuw tot een orthodox calvinistisch bolwerk is omgevormd dat met een grote uitstraling had dat zijn gelijke in de Republiek nauwelijks kende.

Historiografie

Het in deze paper vooral naar voren gekomen aspect over de religieuze verhoudingen in Utrecht in relatie tot de armenzorg komt in de publicaties die ik heb kunnen doornemen slechts beperkt over het voetlicht. Bogaers heeft wel veel aandacht voor de religie en met haar holistische benadering van de Utrechtse samenleving spreekt mij aan echter als het over de perikelen gaat aan het eind van de 16^e en aan het begin van de 17^e eeuw lijkt haar vooringenomenheid ten aanzien van de protestanten de overhand te krijgen. Zowel Slokker als Rommes besteden in hun dissertaties wel aandacht aan de religie maar zien dat als een aspect dat wel hun onderwerp slechts raakt zonde te dieperliggende verhoudingen in beeld te brengen. De door van Wijngaarden besproken armenzorg in Zwolle sluit goed aan bij de benadering die Bogaers heeft toegepast. De situatie die daarbij naar voren komt is een stad die overeenkomsten vertoont met Utrecht echter de scherpe kanten die de religieuze strijd in Utrecht laat zien komt er niet uit naar voren. Ofschoon de gereformeerden zich ook daar laten horen lijkt het een meer gematigde opstelling met een soort lippendienst aan de verwachtingen die vanuit de kerk bestaan. Ook bij Vos in zijn proefschrift over 's-Hertogenbosch komt een diepe en brede aanpak naar voren die het leven in de stad meer voelbaar maakt. Ofschoon de verhoudingen vanuit het verleden sterk doorspelen lijken de verschillende religieuze partijen redelijk naast elkaar te kunnen leven.

Het geheel overziend meen ik dat een verder diepgaande studie over de Utrechtse religieuze verhoudingen een waardevolle bijdrage kan leveren aan het begrip van het leven in een vroeg moderne stad. Duidelijk is mij wel geworden dat Utrecht niet de gezapige stad was waarvoor ze vaak wordt gehouden daarvoor zijn de voortdurende strubbelingen te diepgaand en te frequent.

Bibliografie

Bronnen

Het Utrechts Archief (HUA)

Het Utrechts Archief (provinciaal)

Literatuurlijst

Adriani, J.H., *Mededelingen van den Armenraad te Utrecht IX: De Stads-Aalmoezenierskamer te Utrecht (1628-1928)* (,1928).

Bogaers, L., *Aards, betrokken en zelfbewust: De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht 1300-1600* (Utrecht, 2008).

Blok, M.J., *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700* (Den Haag, 1994).

Buisman, J., *Duizend Jaar Weer, Wind en Water in de Lage Landen 4 1575-1675* (Franeker, 2000).

Bruin, R de, M. Heurneman, F. van der Veeke, *Van aalmoes tot Aow: Zes eeuwen ouderzorg in een Nederlandse stad* (Utrecht 1996).

Faber, D.E.A. en Rommes, R.N., 'Op weg naar Stabiliteit (1618-1747)' in: R.E. de Bruin,

Hart, P.d.'t, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma, J.E.A.L. Struick (ed.) *'Een paradijs vol weelde': Geschiedenis van de Stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 251-313.

Gerwen, J.L.J.M. en M.H.D. van Leeuwen (ed.) *Studies over zekerheidsarrangementen : risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1998).

Kam, R. de, *'Voor den armen alhier'; De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen* (Utrecht, 1998).

Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1997).

Kuijpers, E., *Migrantenstad, Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e-eeuw Amsterdam* (Hilversum, 2005).

Lis, C., Soly, H., *Armoede & kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen, 1980).

Lynn, J.A., *The Wars of Louis XIV 1667-1714* (Harlow, 1999).

Prak, M., *Gouden Eeuw, Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen, 2002).

Provincie Utrecht, *Geschiedenis van de Provincie Utrecht: van 1528 tot 1780* (Utrecht, 1997).

Rommes, R.N.J., *Oost, west, Utrecht best? : driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-beg 19^e eeuw)* (Amsterdam, 1989).

Schaik, A.H.M. van, 'Een nieuwe heer en een andere leer (1528-1618)' in: R.E. de Bruin, P.d. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma, J.E.A.L. Struick (ed.) *"Een paradijs vol weelde"; Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 190-249.

Slokker, N., *Ruggengraat van de stad, De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam, 2010).

Struyck, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1971).

Timmer, E.M.A. *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidersverzekering in vroeger tijden* (Haarlem, 1913).

Verhey, H.J.W., *300 jaar aalmoezenierszorg. Geschiedenis van de Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam 1974).

Van Wijngaarden, H., *Zorg voor de kost; Armeenzorg: arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam, 2000).